

УДК 94(478)

DOI 10.25128/2225-3165.19.02.07

Alexander Shama

PhD (History), Associate Professor,
Department of World History and Religious Studies,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ukraine)
shama@tnpu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0614-766>

Олександр Шама

Кандидат історичних наук, доцент,
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка (Україна)

БРОШУРА В. ПУЛЬНАРОВІЧА “БІЛЯ ДЖЕРЕЛ САНУ, СТРИЯ І ДНІСТРА” (1929) ЯК КЛЮЧОВИЙ ТЕКСТ РУХУ “ЗАГРОДОВОЇ ШЛЯХТИ”

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати зміст праці польського публіциста В. Пульнарівича і показати її роль у виникненні руху “загородової шляхти” у Польщі другої половини 1930-х років. Методологія дослідження базується на принципах історизму, науковості, а також на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Наукова новизна полягає у тому, що на основі аналізу ключового тексту руху “загородової шляхти”, з’ясовано його роль у формуванні програми діяльності однієї з складових “ревіндикаційної” політики Польщі 1930-х рр. Висновки. Аналіз змісту праці В. Пульнарівича “Біля джерел Сану, Стрия і Дністра (Історія Турківського повіту)” (1929 р.) показав, що автор, виокремивши ходячкову (загородову) шляхту із селянства Турківського повіту, представив її як консервативну, лояльну і віддану Польській державі верству, яка представляє собою “дуже цінний державний елемент”. Такий підхід дозволив концепції В. Пульнарівича зробити вирішальний вплив на формування ідеології руху “загородової шляхти”, що вилилось у інституційне оформлення “Союзу загородової шляхти”.

Ключові слова: Східна Галичина, В. Пульнарівич, ревіндикація, ходячкова (загородова) шляхта, етос.

V. PULNAROVICH'S BROCHURE “NEAR THE ORIGINS OF SAN, STRYI AND DNIESTER” (1929) AS A KEY TEXT OF THE MOVEMENT OF SMALL GENTRY

Summary. The purpose of the research is to analyze the content of the work of the Polish publicist V. Pul'narovich and to demonstrate its role in the emergence of the movement of the small gentry in Poland in the late 1930s. The methodology of the research is based on the principles of historicism, scientific, as well as the use of general scientific and special-historical methods. The scientific novelty consist that for the first time in Ukrainian historiography, on the basis of analysis of the key text of the movement of the “small gentry” its role in shaping the program of the activity of one of the compositional “revolving” policies of Poland in the 1930's was elucidated. Conclusions. The analysis of the content of the work of the Polish publicist and the policy of V. Pul'narovich “Near the Sources of San, Striy and the Dniester (History of the Turka's County)” (1929) showed that the author, singling out the small gentry from the peasantry of Turka's County, introduced it as conservative, loyal and loyal to the Polish state, representing a “very valuable state element”. This approach allowed V. Pul'narovich's conception to make a decisive influence on the formation of the ideology of the movement of the “small gentry”, which resulted in the institutional design of the Union of the Small Gentry.

Keywords: Eastern Galicia, V. Pul'narovich, small gentry, restitution, ethos.

Постановка проблеми. “Виявлення” В. Пульнарівичем серед маси прикарпатського селянства нащадків дрібної (загородової, ходячкової) шляхти давньої Речі Посполитої як окремої, самобутньої етнічної групи, що, незважаючи на свою належність до католицької церкви грецького обряду і руськомовність, частково зберегла пам'ять про своє походження і окремі елементи польської звичаєвості і шляхетського етосу, ініціювало цілий ряд громадських, а потім і державних заходів, що увінчались виникненням Союзу загородової шляхти (СЗШ). Метою цієї організації було “пробудження” у цієї рутенізованої, як вважали ініціатори руху, шляхти “польської національної свідомості” і таким чином “повернути” її “в лоно польскості і римо-католицької церкви” (Siemaszko,

2010: 64). Таким чином, діяльність СЗШ стала складовою частиною широкої політики ревіндикації і реполонізації (Kacprzak, 2005), що недвозначно свідчило про обрання польським урядом курсу на встановлення етнократії, тобто визнання етнонаціонального фактору фундаментом державності (Farukshin, 2015: 47; Snaider, 2012: 21). Хоча, як погоджуються дослідники, діяльність СЗШ не принесла особливих результатів – з майже 1 млн загородових шляхтичів, нарахованих на території “східних кресів”, у 1939 р. Союз налічував бл. 40 тис. осіб (Sivits’kii, 2005: 229; Komar, 2013: 648), вивчення його історії викликає безсумнівний науковий інтерес, серед іншого, як надзвичайно яскравий приклад застосування в державній політиці методу політтехнології.

Останні дослідження і публікації. Організація, діяльність, ідеологія і соціокультурна програма СЗШ досліджувалась у працях М. Сивіцького (Sivits’kii, 2005), В. Побуг-Маліновського (Pobóg-Malinowski, 1990), А. Хойновського (Chojnowski, 1979), М. Кацпшака (Kacprzak, 2005), П. Томашевського (Tomaszewski, 2007), О. Шама (Shama, 2018) і ін. Менше, натомість, зверталося увага на початки самого руху, зокрема, причини перетворення маргінального явища, обмеженого Турківським повітом, у загальнодержавну політичну акцію.

Виклад основного матеріалу. Рух шляхти загородової (інакше загонової, ходачкової, сірячкової, часткової, чиншової, околичної, застінкової (засцянкрової), веретяної, капотової, дрібної, дрібнопомісної тощо (Komar, 2013: 648; Arct, 1937: 1477; Rembiszewska, 2012: 381; Ruppertowa, 1888: 754–761; Slivka, 2009: 5, 184; Białunia Chołodecki, 1911: 2–3; Smoleński, 1886: 2; Biegeleisen, 1887: 1; Krasieński, 1885: 243) у Польщі був розпочатий ледь чи не випадково: у 1929 р. у видавництві Стрілецького союзу у прикарпатському місті Турка (Львівське воєводство) вийшла “чимала брошура” (Sivits’kii, 2005: 227; Pobóg-Malinowski, 1990: 823) за назвою “Біля джерел Сану, Стрия і Дністра (Історія Турківського повіту)”, автором якої був Владислав Пульнарівіч (1889–1941 рр.), бухгалтер за освітою і легіоніст, директор страхової каси, член міської і повітової рад в Турці і майбутній сенатор (у 1930–1939 рр.) (Biblioteka Sejmowa; Jaromily, 2016), що, як згідно стверджують польські дослідники, і став “мимовільним ініціатором цього великого руху” (Pobóg-Malinowski, 1990: 823; Chojnowski, 1979: 227; Kacprzak, 2005: 86). Ця праця, пише В. Побуг-Маліновський, стала “першим у Польщі публічним зверненням уваги на факт існування в описуваному регіоні густо розсіяних осередків нащадків давньої польської шляхти “сірячкової” (“szaraczkowej”), зубожілої, що на рівні селянина асимілюється з переважаючим руським оточенням, але дбайливо зберігає в пам’яті гербові і родинні традиції, в скринях, натомість, дипломи і свідчення шляхетського походження” (Pobóg-Malinowski, 1990: 823–824). У зв’язку з таким особливим значенням праці історика-аматора, варто детальніше розглянути її зміст.

Вірний пілсудчик, В. Пульнарівіч присвятив свою працю “улюбленому коменданту” (Pulnarowicz, 1929: II), не без його схвалення, як припускає М. Сивіцький (Sivits’kii, 2005: 228–229).

Представляючись патріотом Турківського повіту, автор ставить собі за мету написати історію цього краю, “заселеного людом, який у згоді і приязні з братнім польським народом жив і живе” (Pulnarowicz, 1929: VI). Слід думати, що цим людом можуть бути тільки русини-українці, однак, у цьому і полягає новаторство праці, що в “русинській масі” В. Пульнарівіч “відкрив” глибоко сховані пласти польскості, носії якої – понад 100 тис. дрібних шляхтичів греко-католицького обряду – навіть самі її, тобто своєї належності до польського етносу, не усвідомлюють (Pulnarowicz, 1929: 132–133). Виясненню причин виникнення цієї ситуації, а також доведенню польскості ходачкової шляхти власне і присвячена праця турківського політичного діяча.

Починаючи історію Турківського повіту, В. Пульнарівіч констатує, що до середини XV ст. місцевість від Старого Самбора до Бескидів становила “цілковито незалюднене, дике, лісове пустище”. Усугублялась ситуація постійними татарськими нападами на передгірські райони, так що, стверджує публіцист, “історія зупинилась біля підніжжя Карпат” (Pulnarowicz, 1929: 1, 2). Тільки в кінці XIV ст. почались зміни: король Ягайло надав Самбірську округу краківському воєводі Спитку з Мельштина, що відбудував Самбір і багато інших міст і сіл, а також заснував нові. Цей же самий Спитко, маючи за дружину Ельжбету, доньку семиградського (трансільванського) правителя (Mikhailovs'kii, 2013: 212–213), став широко залучати до свого війська волохів, які нарівні з поляками одержували за службу маєтності у Прикарпатті. У 1431 і 1444 рр. королі Ягайло і Владислав III Варненчик пожалували землями на річках Стрий і Сян, що в цілому зайняли три четверти Турківського повіту, Волоху з Семигорода і кільком іншим “рицарям”, які в документах названі “панами Турецькими”; всі вони належали до гербу “Сас”, тобто були Сасінами (Sasiny), і відіграли виключно важливу роль у колонізації краю. Так були закладені основи шляхетської верстви, умовою землеволодіння якої була військова служба королю. Разом з тим, нащадки “панів Турецьких” дуже “розродились і роздрібнолись”, формуючи нові роди – Комарницьких, Височанських, Матковських, Яворських, Ільницьких тощо, які, в свою чергу також розростались і поділялись. В кінцевому рахунку, шляхта зайняла місцевість від Бескиду до Жидачів (Pulnarowicz, 1929: 3–7, 133). Власність “панів Турецьких” і їх нащадків неодноразово підтверджувалась королівськими привілеями: монархи цінували самовідданість і вірність своєї шляхти.

Протягом півтора століття “пани Турецькі”, їх нащадки і королівська влада засновували села у Підкарпатті і заселяли їх осадниками – русинами. “Для селян, русинів, – пише автор “Історії Турківського повіту”, – була в кожному селі церква і майже в кожному селі священик. Церкви закладались одночасно із заснуванням села, оскільки справа полягала в тому, щоб осадників утримати на землі” (Pulnarowicz, 1929: 53). Крім русинів у межі Речі Посполитої переселялись волохи, яких витіснили з Карпат і з-за Карпат угорці. Про розмах процесу достатньо свідчать топоніми (наприклад, Молдавсько, Плай), прізвища деяких шляхетських родів (Басараб, Фагарош), загальноновживані терміни (пастуша хатка – шалас, овечий сир – бринза, вогонь – ватра, хлів – куча) і волоське право, за яким в Турківському повіті жили майже всі села королівських маєтностей – королівщин. На відміну від волоського осадника королівщин, що крім 3–6 днів відробітку на рік і натурального оброку, був вільний від панщини, руський осадник у приватних володіннях опинився у жалюгідному становищі: він не тільки переважно працював на панському полі, але внаслідок роздроблення маєтку міг стати власністю кількох панів-братів, що рвали за нього один в одного чуби. Осадники (osadzcy) волоського походження, крім того, утворювали особливі територіально-адміністративні одиниці – країни (krainy) на чолі з крайником (krajnik), мали свого солтиса (сільського старосту) і двічі на рік скликали збори, що вирішували господарські справи і встановлювали ціни на худобу. Солтис (kniaź) був зобов'язаний не тільки влаштовувати життя осадників, але і займатись організацією комплексу робіт, метою яких було “цивілізувати дикі пустища” – вирубувати ліси, спалювати їх для удобрення ріллі, будувати житла (колиби), боротись зі стихією, розвивати найважливішу галузь тодішнього господарства – вівчарство. Для заселення підвідомчих територій він за заслуги одержував грамоту про привласнення прав на заснування поселення (przywilej lokacyjny) і набирав переселенців звідусіль, часто з рідних місць (наприклад, Молдавії або Бескидів). Для утримання солтиса виділялись лани, мита, оброк, штрафи, “колядки” (кури, яйця, бринза тощо – на головні свята) і встановлювалась панщина. Така організація королівщин у Прикарпатті, включаючи елементи самоврядування, виявилась

напрочуд вдалою: до схилку XVI ст. “споконвічні дикі хащі” були освоєні, натомість осадники, горді тим, що підлягали безпосередньо королю, а не “першому-ліпшому шляхтичу”, часто практично нарівні з шляхтою “виконували рицарські обов’язки”, тобто брали участь у військових кампаніях.

“Сіль землі Підкарпатської” – шляхта – весь час існування давньої Речі Посполитої доблесно (*dzielnie*) і масово служила в хоругвах королів і панів, захищаючи державу (наприклад, в 1648 р. проти “козацької навали” зголосилось сімдесят Яворських, десятки Кульчицьких, Білинських, Крушельницьких, Матковських тощо, загалом 1 тис., в 1657 р. проти банд Ракоці на заклик короля до війська з’явилося 300 шляхтичів), брала участь у сеймиках і виборах короля і обіймала найрізноманітніші посади – земські, гродські і коронні (В. Пульнарівіч на кількох сторінках перераховує шляхтичів-урядників турківського походження на всіх рівнях влади). Зрозуміло, що шляхтичі повинні були забезпечувати себе самі з одержаних маєтків. Так, Волох з Семигороду і його спадкоємці були зобов’язані під час воєн прибути до короля з 4-ма лучниками і 10-ма конями, а Сенинські – з 4-ма списоносцями і 4-ма лучниками. Менш заможні шляхтичі приїжджали особисто, з власною зброєю, обладунками і провіантом, натомість убога шляхта часто являлась на поганих конях або пішки, ледь озброєна (Pulnarowicz, 1929: 30–32, 4, 29).

Важливим завданням шляхти у XVI–XVIII ст. був захист кордонів від нападів толхаїв (*tołhaje*) або бескидників (*beskidnicy*) – угорських розбійників, “жорстокість і дикість яких перевищували татарську”, а гірський рельєф, дикі хащі і близькість Угорщини – часто робили невловимими і безкарними (Balzer, 1891: 15–16). З цією метою власті, пише публіцист, “воєводства нашого руського”, призначали досвідчених і заслужених шляхтичів ротмістрами, що набирали загони із смоляків (*smolacy*) – робітників, що виробляли поташ і смолу в лісах, оскільки вони були чудово обізнані з життям в горах і лісах, а також відзначались сміливістю і вірністю. На утримання цих загонів йшли доходи з чопового (напоїв) і з поголового податку на іудеїв. Крім смоляків, ротмістри мали право призивати на службу будь-якого шляхтича, діди́ча, посесора або адміністратора. У кінці XVII – на поч. XVIII ст. особливо прославився ротмістр, турківський шляхтич Стефан Турецький (Pulnarowicz, 1929: 39, 41–48).

“Таким чином, – робить висновок В. Пульнарівіч, – шляхта жила тим самим життям, що і решта громадян цього стану в Речі Посполитій. Мала ті самі привілеї і права, обов’язки і заслуги...”. Повне небезпек життя в постійних походах на татар, турків і козаків виробило в шляхті мужність, відвагу і здатність до самопожертви, той особливий рицарський дух, що нерозривно пов’язується із самим поняттям шляхетності. Разом з тим, той самий спосіб життя породив і негативні, деструктивні риси шляхетського етосу (в сенсі “стилю життя певної суспільної групи, спільної орієнтації певної культури, прийнятої у ній ієрархії цінностей” (Ossovskaia, 1987: 26): “звичку хапатись за шаблю” в приватному житті, тобто схильність до насильства і легковаження законом (Pulnarowicz, 1929: 32–34, 38). Втім, автор бачить у перенесенні до мирного життя воєнних звичок і об’єктивну причину – це загальна слабкість держави і її інституцій у XVI–XVIII ст. Зокрема, судова влада не мала відповідних засобів для виконання вироків, тому сторона, що виграла, була змушена сама з допомогою озброєних родичів і друзів “збройним наїздом” реалізувати встановлену справедливість, натомість держава, представлена возним і двома делегованими шляхтичами, тільки фіксувала результат такого своєрідного судочинства. Коли ж жодна зі сторін не могла взяти верх, цей судовий вирок ставав початком тривалої тяганини, що розорювала обидві сторони. Звідси зрозумілою стає загальна недовіра шляхти до офіційних органів і намагання вирішити справи – приватні і суспільні – без їх посередництва. У “Історії Турківського повіту” наведені барвисті приклади такого “приватного

судочинства” (Pulnarowicz, 1929: 34–35). Втім, незважаючи на “поривчастість”, “непогамовність” і схильність підкарпатського рицарства до легковаження законом, в цілому це були патріотично налаштовані, навіть поштиві люди. Натомість своїй лихій славі, навіть незважаючи на те, що їх численні негожі вчинки зафіксовані в документах гродських, тобто кримінальних (Patyaka, 2004) судів, воно часто завдячує непорозумінням або упередженій думці “деяких дослідників” (Pulnarowicz, 1929: 33).

Таким чином, у “Історії Турківського повіту” представлений досить емний, привабливий образ шляхетської суспільної верстви Підкарпаття, якій притаманні і позитивні, і негативні риси; верстви, що вірно служила королям і Речі Посполитій від часу свого виникнення, не тільки захищаючи державу із зброєю в руках, але і приймаючи політичні рішення на виборах монархів і на сеймиках, а також обіймаючи численні посади місцевого, земського і коронного рівня. Верства ця була створена свідомими зусиллями королівської влади з цілком конкретними цілями. Ці обставини – нагальний державний інтерес і покровительство королівської влади – робили шляхетський стан відкритим для поповнення представниками інших верств і етносів: “прикордонними рицарями” ставали солтиси (князі) і селяни з королівщин, різного роду держателі і їх офіціали, робітники-смоляки, переселенці-волохи з Семиграддя і Молдавії, нарешті, місцеві і прийшли поляки і русини (Pulnarowicz, 1929: 143). З усього цього дуже різноманітного в соціальному, релігійному і етнічному відношенні, часто ворожого один одному “елементу”, об’єднаного, однак, ідеєю служіння королю і Речі Посполитій (“ідеєю Ягеллонів”), і сформувався за досить короткий часовий проміжок (XIV–XVI ст.) шляхетський стан, усвідомлення належності до якого, а також традиції, культурно-побутові особливості і психологія збереглися у його представників незважаючи ні на крах Польщі, ні на соціально-економічні і культурні потрясіння кінця XVIII – перших десятиліть XX ст.

Разом з тим, не дивлячись на твердження, що осіли на Підкарпатті поляки і русини “становили резервуар, що постачав Польщі вірних солдатів” (Pulnarowicz, 1929: 143), В. Пульнарівіч наголошує на тому, що підкарпатська шляхта не слов’янського походження, а “римського”, тобто ходячкові шляхтичі є нащадками “римських рицарів” (rzymskich rycerzy) з “романського племені” (szczytu romańskiego), які спочатку осіли у Волощині і Семиградді (Трансільванії), натомість в часи Людовіка Угорського і Владислава Ягайла переселились на землі у південних польських кресах, даровані їм королями за військову службу. Всі вони одного гербу “Сас” і заселяють Старосамбірський, Самбірський, Перемишльський, Скольський, Турківський, Дрогобицький, Саноцький, Жидачівський і ін. повіти. Конкретизуючи, автор наводить понад 100 родових прізвищ підкарпатської дрібної шляхти, починаючи з Бачинських зі Старосамбірського і завершуючи Жураковськими з Богородчанського повіту. Те, що деякі з цих родів посилаються на більш давні – ще з XIII ст. – дарування руських князів, зокрема Лева, розходиться з історичною дійсністю: “Грамоти з тих часів, як показав проф. Грушевський на прикладі грамот на Дубаневичі, Гордино і інші були фальсифікатами” (Pulnarowicz, 1929, р. 135–137; Grushevs’kii, 2005: 442–460).

Незважаючи на різниці у походженні і соціально-економічному становищі, між поляками і русинами на Підкарпатті існували дружні відносини, навіть культурно-звичаєва гармонія. “Польсько-руська згода на території нашого повіту, – пише В. Пульнарівіч, – була фактом, була реальністю, без жодного обману і фальші... Польські сім’ї з руськими поєднувались шлюбними зв’язками, кумівством і сердечною приязню, сліди якої серед старшого покоління залишилися до сьогодні. ...Братерство і взаємне прихильне ставлення поляків і русинів було таким, про яке зараз важко і мріяти” (Pulnarowicz, 1929: 57). І ось вся ця ідилія

була зруйнована: почалось зі зміни соціального і економічного становища шляхти, а завершилось антипольською політикою австрійського уряду.

Протягом XVII–XVIII ст., внаслідок збігу ряду об'єктивних і суб'єктивних процесів шляхта убожіє і її політичне значення поступово зменшується. Найважливішим тут виступає природний фактор: постійне зростання, в силу порівняно кращих умов життя, чисельності шляхтичів веде до роздрібнення маєтків, особливо згубного в умовах низької врожайності гірських ґрунтів Підкарпаття (Pulnarowicz, 1929: 39), що, в кінцевому рахунку, зводить матеріальне становище привілейованої верстви до селянського рівня, а іноді ще нижче. Зубожіння змушує шляхту до переселення в міста, а також шукати кращої долі по всій Речі Посполитій і за її межами. Зацікавленій у збереженні військової кондиції безземельних шляхтичів королівській владі вдається частково стримати цей процес, надаючи їм в спадкоємне володіння королівщини або заохочуючи їх до зайняття посад в урядовій адміністрації. Однак, сам “рицарський стан”, побоюючись зміцнення військової могутності монарха і егоїстично дбаючи про власні інтереси, “через розперезане всевладдя сеймиків” обмежував і послаблював монархію, чим підривав основи свого власного матеріального благополуччя (Pulnarowicz, 1929: 143, 27). Автор “Історії Турківського повіту” вважає таку позицію шляхти грубою помилкою, що мала далекосяжні наслідки, оскільки у разі підтвердження і зміцнення союзу служивої верстви з королем, “Польща вже тоді б мала постійне військо, що захистило б її від тих нещасть, що на неї пізніше обрушились” (Pulnarowicz, 1929: 143).

З крахом Польщі розорення “рицарського стану” продовжив австрійський уряд, що привласнив королівські маєтки і став позбуватись спадкоємних держателів (а їх тільки у Турківському повіті було 350 сімей), накладаючи високі податки. Зрозуміло, що це робилось навмисне, оскільки метою загарбника було “стерти всі сліди польського панування” у приєднаних землях. У цьому ж руслі йшла і адміністративна реформа: вже у 1772 р. були ліквідовані всі польські урядові посади, починаючи від воєвод і закінчуючи війтом (за винятком суддів), натомість взамін “були наслані” з усіх частин Австрії німці, чехи, італійці, що ставали чиновниками на Підкарпатті і, бажаючи якнайшвидше “доробитись у щойно підкореному краї становищ і маєтків, палали ненавистю до місцевого люду, особливо до поляків, яким приписувались республіканські прагнення, небезпечні для цілісності монархії”. Відвідуючи шляхетські садиби, австрійські чиновники, пише В. Пульнарівіч, наочно переконувались: “Свіжа пам'ять розірвання вітчизни і приєднання краю, що становив нерозривну цілість з Польщею, до держави, чужої духом, устроєм, мовою, в серцях поляків не стерлась” і впевнювались, що може ця шляхта і боїться їх, однак “легковажить ними”. Крім того, частина управлінських функцій була нав'язана польським поміщикам (дідичам), які, зберігши владу над населенням своїх маєтків, були змушені утримувати спеціального чиновника – мандатора (mandatariusz), який видавав паспорти, вів реєстр населення, військовий облік і постачав рекрутів, оголошував нормативні акти, “витискував” податки, виступав посередником у конфліктах між селянами і землевласниками тощо (Steblii, 2004; Davies, 2008: 554). На думку автора “Історії Турківського повіту”, мандатори спритно переводили ненависть селян зі своєї особи на дідича, що знайшло свій трагічний фінал у 1846 році (Pulnarowicz, 1929: 138–139, 83, 76–77).

Крім внесення розбрату між імперськими чиновниками і підкарпатцями, великими землевласниками і селянами, австрійському уряду вдалось “вбити клин” між поляками і русинами. Систематична політика “роз'ятрювання”, здійснювана австрійського урядом, вщент зруйнувала колишню згоду (Pulnarowicz, 1929: 57). Не останнім фактором у цьому була релігійна політика Імперії. Правда, ще у старій Речі Посполитій, не дивлячись на те, що “шляхта була густо розкидана по селах тутешнього повіту”, костьолів було небагато, так що піша або кінна мандрівка до

нього “була повсякденністю”. Це не складало тоді проблеми: навіть якщо костьол був на значній віддалі, до нього добирались без жодних утруднень власним запрягом. Однак, все змінилось, коли шляхта зубожіла: “рицарі”-бідняки, “що не могли дозволити собі поїздки до костьолу і пов’язаних з нею видатків, належних стану одягу і взуття, і мали труднощі з відповідним представленням себе стосовно панів-братії, що з’їжджалась на службу Божу до костьолу, – задовольнялись місцевою церквою, в якій, зрештою, стали хрестити дітей, брати шлюби і здійснювати інші релігійні практики”. Місцева церква була уніатською, оскільки разом із заснуванням села з метою утримання осадників на землі закладався і храм. Ця обставина, власне, і привела до того, що багато убогих шляхетських родин, змушених задовольняти свої духовні потреби в русинській церкві, вдаючись до послуг уніатського священника, підлягало рутенізації (*zruszczeniu*). Цей процес триває і в наші дні, зазначає В. Пульнарівіч (тобто в 1920-і роки), однак “раніше це мало місце ще більшою мірою” (Pulnarowicz, 1929: 53).

Якщо вже в часи “рідної” Речі Посполитої костьолів явно не вистачало, то Австрійська імперія “зовсім не дбала про підвалину польскості, якою тут безперечно був костьол”, тому, наприклад, костьол в Турці залишався убогим, натомість нових храмів не закладалось. Тільки в 1796 р. міщани і передміщани приступили до будівництва костьолу своїми силами, причому як поляки, так і русини. Цей єдиний на все місто католицький храм обновлявся в 1846 і 1903 рр. знову ж таки коштами і працею самих віруючих. В той же час церков *ritus graeci* (грецького обряду) в Турці було чотири і В. Пульнарівіч скрупульозно перераховує їх доволі значні маєтки і доходи (Pulnarowicz, 1929: 53–61).

Також в галузі освіти справи склались несприятливо для поляків. Оскільки шкільництво в давніші часи провадилось священниками при монастирях і парафіях, то заможніші поляки і русини посилали своїх синів до недалекого Лаврова, де пансіон належав оо. Василіанам. Натомість в Турці для католиків була одна-єдина початкова школа (*szkółka*) при костьолі, “вона, однак, не могла належним чином виконувати свого завдання з причини нестачі місця на плебанії і відсутності житла для вчителів”. Тим не менше, стверджує публіцист, до школи ходили діти як турківських міщан – поляків, так і передміщан русинів, причому “зав’язана на шкільній лаві” дружба між ними тривала через все життя. В той же час “з боку уніатського кліру старань у напрямку створення шкіл не було” (Pulnarowicz, 1929: 56–57).

Усе це разом – зубожіння шляхти, втрата нею військового і політичного значення, довготривале співжиття з чисельно переважаючою руською людністю, нестача римо-католицьких костьолів, польських священників і шкіл, вимушене звернення до послуг греко-католицьких церков, русинських священників і шкіл, деполонізаційні зусилля австрійського уряду тощо – і склалось на причину рутенізації багатьох польських дрібношляхетських сімей і складення того порядку речей, за якого поверхневому поглядові сільське населення здається однорідною масою, що тяжко працює на своїх полях, часто ледь зводячи кінці з кінцями, говорить руською мовою і сповідує католицьку релігію *ritus graeci* (грецького обряду) (Pulnarowicz, 1929: 53, 132, 133). Однак, В. Пульнарівіч зірко вирізняє з цієї суцільної (і для закону, і для державних інституцій Польщі) юрби ходячкову шляхту. В першу чергу це стосується одягу: у багатьох селах чоловіки і жінки “шляхетського” походження одягаються, подібно міщанам, в темні шати, зокрема, у сірячкові венгерки з обшивками із шкіри, застібувані під шиєю чорні жилетки (*kamizelki*), високі черевики, темного кольору штани, чорну овечу шапку або чорний повстяний капелюх. Існують особливості і у “фізичному вигляді”: темний заріст, смаглява шкіра і правильні риси обличчя недвозначно вказують на її “відмінне походження від оточуючої слов’янської людності”. Навіть у поточній русинській мові, якою користується ходячкова шляхта, автор “Історії Турківського

повіту” бачить специфічні риси, оскільки вона повна польських виразів, приповідок, прислів’їв. Зберігає цей стан вірність і своїм польським іменам, також хресним, називаючи синів і дочок Клеменсами, Матеушами, Владиславами, Станіславами, Хеленами, Ельжбетами, Каролінами і т. д. З цим останнім, правда, віднедавна виникли клопоти: гр. кат. священники, прагнучи доценту стерти відмінності між селянами “шляхетського” і “хлопського” (“мужицького”) походження, “всупереч волі батьків” при хрещенні дають “шляхетським” дітям імена Іванів, Василів, Федорів, натомість “хлопським” – польські, звичайно притаманні місцевій “шляхті”. Зрозуміло, що “це обурює і перших, і других, а священникам не тільки не додає симпатій..., а навпаки, стає причиною численних бурхливих конфліктів” (Pulnarowicz, 1929: 133–134).

У повсякденному спілкуванні підкарпатських селян також проявляються різниці між нащадками “шляхти” і “хлопів”. Так, навіть молодий “шляхтич”, звертаючись до старшого і часто заможнішого “хлопа”, каже йому: “Ти, Іване”, а той до нього: “Пане Ільницький”. Натомість у своєму середовищі нащадки “римських рицарів” культивують підкреслену взаємоповагу, титулюючи один одного “пане, Яне, пане Ігнацію” тощо.

У релігійному житті теж не все однозначно. Хоча, зазначає автор, свого гр. кат. обряду ходячкові шляхтичі сумлінно дотримуються, “однак до рим. кат. костьолу ставляться з симпатією і в костьолі не відчувають себе чужими, навпаки, охоче беруть участь в рим. кат. обрядах”, що пояснюється наявністю “численних латинників” у їх рідні. Разом з тим, оскільки станові різниці нікуди не зникли, в церквах співіснують два братства: “шляхетське” і “мужицьке”. Колядувати вони ходять окремо, причому “шляхетське” братство, крім руських, співає польські пісні (“*W żłobie leży*”, “*Wśród nosnej ciszy*” тощо), коли ж на їх шляху опиняються колядники з “хлопського” братства, то вибухає бійка, оскільки після пригостання “з їх чубів вже добре куриться”.

Виразно проявляються польські традиції і в інших сферах життя підкарпатських селян “шляхетського” походження. Так, на весіллях часто лунають старі польські пісні типу “*Jedzie, jedzie Karolina*”, на загал вже забуті. За різних okazій, річниць і т.п. влаштовуються т.зв. празники (*prażniki*), неодмінною складовою яких є звані обіди (*obiady spraszane*), що проводяться згідно цілого церемоніалу. Гість, що зважився б з великим апетитом взятись до поданої страви, не чекаючи на т.зв. принуки (*prynuki* – наполегливі запрошення, заохочення, примушування (Niedźwiedzki, 1912: 12), тобто запрошування господаря до куштування ледь чи не кожної ложки, може бути визнаний невихованим і негідним перебування на учті в шляхетському домі як людина не “гонорова”. Також за кожної нагоди ходячкові шляхтичі “люблять хизуватись промовами, в яких посилаються на своє польське шляхетство, герб і даровизни польських королів”. Промови звичайно завершуються тостом на честь гостей по черзі і співанням “Многая Літа”.

Зберегли ходячкові шляхтичі 1920-х років і “схильність до сутяжництва, тяганини по судах за кожну дрібницю”. Вони також люблять полювання і їзду верхи: кожен юний селянин “шляхетського” походження неодмінно мріє про рушницю, натомість в ярмаркові і святкові дні завжди впадають в очі гарцюючі на осідланих конях нащадки “давніх рицарів”. Під час різдвяних свят з усіх кутків і присілків до парафіяльної церкви тягнуться цілі шеренги однокінних санок, в яких заможніші власники “королівських грамот” з’їжджаються на літургію. Все це, стверджує автор, достатньо свідчить про те, що “після стількох століть в жилах цієї шляхти дотепер залишилась рицарська гордість, дух, прагнення піднесення над сільською юрбою...”

Незважаючи на значний ступінь соціокультурного нівелювання, окремі елементи старопольських шляхетських традицій збереглися і в суспільному житті.

Наприклад, голови сільських общин, ідентичні за становищем і функціями, мають різні назви: “шляхетські” гміни (волості) очолюються префектами, а “хлопські” – війтами. Крім того, якщо у селі кількісно переважають ходачкові шляхтичі (наприклад, Комарники, Ільник, Явора у Турківському повіті), то селяни – часто їх колишні кріпаки – живуть відособлено, займаючи один з кутів. Нарешті, колятором (патроном) місцевих парафій звичайно виступає “шляхта”, що ставить гр. кат. священників у залежність від неї, звідки, зважаючи на політику уніатської церкви, часті сварки з попами, які переважно закінчуються погрозами пастви “перейти на рим. кат. обряд”. Це визначає, на думку В. Пульнарівіча, важливе місце ходачкової шляхти у соціально-економічному і політичному житті Підкарпаття, а також вказує на її суспільний вплив. Зокрема, “шляхетські” гміни, розташовані на зручних ділянках берегів річки Стрий, належачи до заможних, впливають на всю околицю, а отже, і на “хлопські” села своїх повітів (наприклад, у Турківському, третину якого займають “шляхетські” села). Являючи собою “верству консервативну, лояльну і віддану польській державі”, ходачкова шляхта, таким чином, є “дуже цінним державним елементом” (Pułnarrowicz, 1929: 134–135).

Як би не оцінювати працю В. Пульнарівіча (наприклад, М. Сивіцький вказує на наявні у ній численні суперечності, неточності, натяжки і помилки (Sivits'kii, 2005: 228–230), слід визнати, що вона зробила вирішальний вплив на формування ідеологічної основи, а потім і інституційне оформлення руху “загородової шляхти”. Все те, що автор “Історії Турківського повіту” писав про походження, діяння, етос цієї верстви, спочатку було ретельно розвинене, поширене і популяризоване серед населення південно-східних воєводств Польщі виданнями “Союзу загородової шляхти” (Shama, 2018: 74–84), а потім лягло в основу офіційних керівництв (Memorandum, 1938), що визначали діяльність центральних і місцевих органів влади, а також громадських і культурних організацій щодо окремих аспектів соціальної і національної політики у Східній Галичині.

Список використаних джерел

- Грушевський, М. С. (2005). Чи маємо автентичні грамоти кн[язя] Льва? Критично-історична розвідка. Грушевський М.С. Твори (в 50 т., Т. 7. сс. 442–460). Львів: Світ.
- Дейвіс, Н. Боже ігрище: історія Польщі (П. Тарашук (пер.)). Київ: Вид-во С. Павличко “Основи”, 1080 с.
- Комар, В.Л. (2013) Шляхта загородова. Ред. В.А. Смолій. Енциклопедія історії України (в 10 т., Т.10). Київ: Наукова думка, 648 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shliakhta_zahrodova (дата звернення: 30.01.2019).
- Михайловський, В. (2013). Спитко з Мельштина – володар Західного Поділля в 1395-1399 рр. Україна в Центрально-Східній Європі (12–13), С. 210–223. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ucse_2013_12-13_12 (дата звернення: 22.01.2019).
- Оссовская, М. (1987). Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали. Москва: Прогресс, 528 с.
- Патяка, О.В. (2004). Гродський суд. Ред. В.А. Смолій. Енциклопедія історії України (в 10 т., Т.2). Київ: Наукова думка. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Grodsky_sud (дата звернення: 12.02.2019).
- Сивіцький, М. (2005). Історія польсько-українських конфліктів (в 2 т., Т.1) (Є. Петренко (пер.)). Київ: В-цтво ім. О. Теліги, 344 с.
- Сливка, Л.В. (2009). Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772–1914 рр.). Івано-Франківськ: Місто НВ, 220 с.
- Снайдер, Т. (2012). Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999. К.: Дух і літера. 460 с.
- Стеблій, Ф.І. (2004). Домінії. Ред. В.А. Смолій. Енциклопедія історії України (в 10 т., Т.2). Київ: Наукова думка, 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Dominiia> (дата звернення: 07. 02. 2019).
- Фарукшин, М. Х. (2015). Этнократия: зарубежный дискурс. Социологические исследования. 2015. №4. С. 44–50. URL: http://socis.isras.ru/files/File/2015/2015_4/Farukshin.pdf (дата звернення: 6. 09. 2019).
- Шама, О.І. (2018) Історія України на шпальтах періодичних видань Союзу шляхти загородової (І. С. Зуляк, ред.). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія (2, 1). С. 74–84.
- Arct, M. (wyd.) (1937). Nowoczesna encyklopedia ilustrowana M. Arcta (Cz. 2). Warszawa: Nakł. zakł. wyd. M. Arct. sp. akc. Odb. w druk. wł. Czerniakowa. Szp. 961–1901.
- Balzer, O. (1891). Registr zloczynców grodu sanockiego: 1554–1638. Lwow: Nakł. Tow. Hist. z druk. Wł. Łozińskiego, 263 s.

- Białynia Chołodecki, J. (1911). Do dziejów drobnej szlachty Podola. Lwów: Nakł. autora, 15 s.
Biblioteka Sejmowa. Parlamentarzyści. Pulnarowicz Władysław. 1889–1941. URL: https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000001320&find_code=SYS&local_base=ARS10. (дата звернення: 12. 12. 2018).
- Biegeleisen, H. (1887). Szlachta drobna w świetle poezji ludowej. Warszawa: W-two Przeglądu Tygodn., 25 s.
Chojnowski, A. Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 (1979). Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Ossolineum, 262 s.
- Jaromily. (2016). Kresy w rejonie Turki, Kresowianie po wojnie. Gazeta.pl. Forum. URL: http://forum.gazeta.pl/forum/w,48782,160496407,160496407,Kresy_w_rejonie_Turki_Kresowianie_po_wojnie.html (дата звернення: 18. 12. 2018).
- Jarosz, J.P. (2002). Akcja repolonizacyjna na terytoriach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. Kraków. URL: <http://www2.kki.pl/pioint/przemysl/dzieje/rus/repolonizacja.html> (дата звернення: 12.12.2018).
- Kacprzak, M. (2005). Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski 1938-1939. Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica. (t.78. ss. 85-106). Łódź: Wyd-wo Uniw. Łódź. URL: http://cejsz.icm.edu.pl/...hdl.../fh78Michal_Kacprzak85_106.pdf (дата звернення: 15. 02. 2018).
- Krasiński, A.S. (1885). Słownik synonimów polskich (t.2). Kraków: Wyd. Akademii Umiejętności; w druk. "Czasu" F. Kluczyckiego, 477 s.
- Memorandum w sprawie szlachty zagrodowej na Wschodzie Polski (1938). Warszawa, 31 s.+m.
- Niedzwiedzki, Wł., Król, K. (uloż.) (1912) Słownik języka polskiego (t.5). Warszawa: Nakł. przenieńców i Kasy im. Mianowskiego w druk. "Gaz. Handlowej", 827 s.
- Pobóg-Malinowski, W. (1990). Najnowsza historia polityczna Polski (w 2 t, T.2). Gdańsk: Graf, 435 s.
- Pulnarowicz, W. (1929). U źródeł Stryja, Sanu i Dniestru (Historja powiatu turczańskiego). Turka n/S: Wyd-wo Zw. Strzelec., 144 s.+VI s.
- Rembiszewska, D.K. (2012). Elementy polskie w toponimach wschodniej Łotwy. Red. Walczak W. Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej (t.3: Inflanty. cc. 377–386). Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy.
- Ruppertowa, T. (1888). O szlachcie drobnej (inaczej cząstkowej). Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. (t.2, z.4. ss. 754–761). Warszawa: Skład gł. w księg. M. Arcta.
- Siemaszko, E. (2010). Przemiany relacji polsko-ukraińskich od połowy lat trzydziestych do II wojny światowej. Biuletyn Instytutu pamięci narodowej. nr 7–8 (116–117) lipiec–sierpień. S. 58–69. URL: <http://www.polska1918-89.pl/pdf/przemiany-relacji-polsko-ukrainskich-od-polowy-lat-trzydziestych-do-ii,3116.pdf> (дата звернення: 6.09.2019).
- Smoleński, Wł. (1886). Drobna szlachta w Królestwie Polskiem. Studium etnograficzno-społeczne. Warszawa: Skład gł. w biurze i eksped. Sp. Nakł., 66 s.
- Tomaszewski, P. (2007). Zarys działalności Związku Szlachty Zagrodowej w latach 1938–1939. Historia i Polityka. t.VI, pod red. H. Systs. Toruń. S. 107-115.

References

- Arct, M. (Ed.) (1937). Nowoczesna encyklopedia ilustrowana M. Arcta (Vol. 2). Warszawa: Nakł. zakł. wyd. M. Arct. sp. akc. Odb. w druk. wł. Czerniakowa. P. 961–1901.
- Balzer, O. (1891). Regestr złoczyńców grodu sanockiego: 1554–1638. Lwów: Nakł. Tow. Hist. z druk. Wł. Łozińskiego, 263 p.
- Białynia Chołodecki, J. (1911). Do dziejów drobnej szlachty Podola. Lwów: Nakł. autora, 15 p.
Biblioteka Sejmowa. Parlamentarzyści. Pulnarowicz Władysław. 1889–1941. Retrieved from https://bs.sejm.gov.pl/F?func=find-b&request=000001320&find_code=SYS&local_base=ARS10. (date of the application: 12.12. 2018).
- Biegeleisen, H. (1887). Szlachta drobna w świetle poezji ludowej. Warszawa: W-two Przeglądu Tygodn., 25 p.
Chojnowski, A. (1979). Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy Ossolineum, 262 p.
- Davies, N. (2008). Bozhe igrishche: istoriya Pol'shchi [God's playground: A history of Poland] (P. Tarashchuk (trans.). Kіiv: Vid-vo S. Pavlichko "Osnovi", 1080 p. [in Ukrainian].
- Farukshin, M. Kh. (2015). Etnokratiya: zarubezhnyi diskurs. Sotsiolog-icheskie issledovaniya. 2015. №4. P. 44–50. URL: http://sosis.isras.ru/files/File/2015/2015_4/Farukshin.pdf (date of the application: 6. 09. 2019) [in Russian].
- Grushevs'kii, M.S. (2005). Chi maemo avtenticni gramoti kn[yazy] L'va? Kritichno-istorichna rozvidka. [Do we have authentic diplomas of prince Lev? Critical-historical research]. Grushevs'kii M.S. Tvori (Vol.7. pp. 442–460). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
- Jaromily. (2016). Kresy w rejonie Turki, Kresowianie po wojnie. Gaze-ta.pl. Forum. Retrieved from: http://forum.gazeta.pl/forum/w,48782,160496407,160496407,Kresy_w_rejonie_Turki_Kresowianie_po_wojnie.html (date of the application: 18. 12. 2018).

- Jarosz, J. P. (2002). Akcja repolonizacyjna na terytoriach południowo-wschodnich Rzeczypospolitej w latach 1935–1939. Kraków. URL: <http://www2.kki.pl/pioint/przemysl/dzieje/rus/repolonizacja.html> (date of the application: 12. 12. 2018).
- Kacprzak, M. (2005). Komitet do spraw szlachty zagrodowej na wschodzie Polski 1938–1939. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. (Vol.78. pp. 85–106). Łódź: Wyd-wo Uniw. Łódź. Retrieved from: http://cejsh.icm.edu.pl/...hdl.../fh78Michal_Kacprzak85_106.pdf (date of the application: 15. 02. 2018).
- Komar, V. L. (2013) Shlyakhta zagrodova [Poor nobility]. Ed. V.A. Smolii. *Entsiklopediya istorii Ukraïni* (Vols.10). Kïiv: Naukova dumka, 648 p. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Shliakhta_zahrodova (date of the application: 30.01.2019) [in Ukrainian].
- Krasiński, A.S. (1885). *Słownik synonimów polskich* (Vol.2). Kraków: Wyd. Akademii Umiejętności; w druk. "Czasu" F. Kluczyckiego, 477 p.
- Memorandum w sprawie szlachty zagrodowej na Wschodzie Polski (1938). Warszawa, 31 s.+m.
- Mikhailovskii, V. (2013). Spitko z Mel'shtina – volodar Zakhidnogo Podillya v 1395–1399 rr. [Spitko from Mel'shtin – the ruler of the West Podillya in 1395–1399 years]. *Ukraïna v Tsentral'no-Skhidnii Evropi* (12–13, pp. 210–223). Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ucse_2013_12-13_12 (date of the application: 22.01.2019).
- Niedzwiedzki, Wł., Król, K. (Ed.) (1912) *Słownik języka polskiego* (Vol.5). Warszawa: Nakł. przenieńców i Kasy im. Mianowskiego w druk. "Gaz. Handlowej", 827 p.
- Ossovskaya, M. (1987). Ryt'sar' i burzhua: Issledovaniya po istorii morali. [Knight and Bourgeois: Studies on the History of Morals]. Moskva: Progress, 528 p. [in Russian].
- Patyaka, O. V. (2004). Grods'kii sud. [Criminal court]. Ed. V.A. Smolii. *Entsiklopediya istorii Ukraïni* (Vol.2). Kïiv: Naukova dumka. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Grodsky_sud (date of the application: 12. 02. 2019). [in Ukrainian].
- Pobóg-Malinowski, W. (1990). *Najnowsza historia polityczna Polski* (Vol.2). Gdańsk: Graf, 435 p.
- Pulnarowicz, W. (1929). *U źródeł Stryja, Sanu i Dniestru* (Historja powiatu turczańskiego). Turka n/S: Wyd-wo Zw. Strzelec., 144 s.+VI s.
- Rembiszewska, D.K. (2012). Elementy polskie w toponimach wschodniej Łotwy. Ed. Walczak W. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej* (Vol. 3: Inflanty. pp. 377–386). Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy.
- Ruppertowa, T. (1888). O szlachcie drobnej (inaczej częstkowej). *Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny*. (Vol.2, N.4. pp. 754–761). Warszawa: Skład gł. w księg. M. Arcta.
- Shama, O.I. (2018) *Istoriya Ukrainy na shpal'takh periodichnikh vidan' Soyuzu shlyakhti zagrodovoj*. [History of Ukraine on the pages of periodicals of the Union of the small nobility]. (I.S. Zulyak, ed.). *Naukovi zapiski Ternopil's'kogo natsional'nogo pedagogicznego universitetu imeni Volodimira Gnatyuka*. Seriya: *Istoriya* (2, 1). P. 74–84. [in Ukrainian].
- Siemaszko, E. (2010). Przemiany relacji polsko-ukraińskich od połowy lat trzydziestych do II wojny światowej. *Biuletyn Instytutu pamięci narodowej*. nr 7–8 (116–117) lipiec–sierpień. P. 58–69. URL: <http://www.polska1918-89.pl/pdf/przemiany-relacji-polsko-ukrainskich-od-polowy-lat-trzydziestych-do-ii,3116.pdf> (date of the application: 6. 09. 2019).
- Sivits'kii, M. (2005). *Istoriya pol's'ko-ukraïns'kikh konfliktiv* (Vol.1) [History of Polish-Ukrainian conflicts (Vol.1)] (E. Petrenko (trans.). Kïiv: V-tstvo im. O. Teligi, 344 p. [in Ukrainian].
- Slivka, L.V. (2009). *Galits'ka dribna shlyakhta v Avstro-Ugorshchini (1772–1914 rr.)* [Galician small gentry in Austria-Hungary (1772–1914)]. *Ivano-Frankivs'k: Misto NV*, 220 p. [in Ukrainian].
- Smoleński, Wł. (1886). *Drobna szlachta w Królestwie Polskiem*. *Studium etnograficzno-społeczne*. Warszawa: Skład gł. w biurze i eksped. Sp. Nakł., 66 p.
- Snyder, T. (2012). *Peretvorenniya natsii. Pol'shcha, Ukraïna, Litva, Bilorus' 1569–1999*. [Timothy Snyder. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999]. K.: Dukh i litera. 460 p. [in Ukrainian].
- Steblii, F.I. (2004). *Dominii*. [Domains]. Ed. V.A. Smolii. *Entsiklopediya istorii Ukraïni* (Vol.2). Kïiv: Naukova dumka, 688 p. Retrieved from: <http://www.history.org.ua/?termin=Dominii> (date of the application: 07. 02. 2019) [in Ukrainian].
- Tomaszewski, P. (2007). *Zarys działalności Związku Szlachty Zagrodowej w latach 1938-1939*. *Historia i Polityka*. t.VI. Ed. H. Stysa. Toruń. P. 107–115.